

**KAZAK DEYİMLERİNDEKİ BAZI ESKİCİL SÖZCÜKLER
ÜZERİNE¹**
SOME ARCHAIC WORDS IN KAZAKH IDIOMS

M. ADILOV*

Özet

Bir lehçede aktif olan bir sözü başka bir lehçenin deyimlerinde, atasözlerinde, ikilemelerinde, ağızlarında bulmak mümkündür. Kazak dilinin deyimlerinde, atasözlerinde, ikilemelerinde, ağızlarında kullanılıyor olsa bile, Kazak Türkçesi edebî dilinde kullanılmayan ve bir Kazak için anlamı bilinmeyen birtakım eskicil sözcükler mevcuttur. Bu sözcüklerin kaynağını anlayabilmek için yaşayan veya tarihi Türk lehçelerine başvurmak gerekir. Türkiye Türkçesindeki *su uyur düşman uyumaz* atasözünde yer alan “su” sözcüğü, bildiğimiz “su” (içecek) anlamında olmayıp, Eski Türkçede “asker” anlamına gelen ‘sü’ sözü olabilir. *Yanar döner* deyiminde de “döner” sözü edebî dilde bilinen bir sözdür ancak “yanmak” fiilinin de “dönmek” fiiliyle eş anlamlı olduğunu diğer bazı Türk lehçelerinde de “dönmek” anlamında kullanılmasından dolayı anlayabiliriz. Kazak Türkçesinde de buna benzer örnekler bolca rastlamak mümkündür. Bundan dolayı Kazak Türkçesi deyimlerinden bazı örnekleri göz önünde tutarak, tek başına anlamı anlaşılabilen, deyimler dışında edebî dilde kullanılmayan bazı eskicil sözcükleri (önemli gördüğümüz 5 sözcük) tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri yardımıyla açıklamaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Kazakça, çağdaş Türk lehçeleri, tarihî Türk lehçeleri, deyimler, eskicil sözcükler.

Summary

An active word in a dialect can be seen in another dialect's idioms, proverbs, reduplications, local dialects. There are several words which are not used in Kazakh language even if they are used in Kazakh idioms, proverbs and local dialects. We must refer to modern or historical Turkic dialects in order to comprehend these words' origins.

The word “su”, which is found in the proverb *su uyur düşman uyumaz* in modern Turkish language does not mean ‘su’ (drink) as we know today, but it is the word ‘sü’ which means ‘soldier’ in Old Turkish. In the idiom *yanar döner*, the word ‘döner’ is known in literary language but we can understand that the word *yanmak* is the synonym of the word *dönmek*, because they are used with the same meaning in some other Turkic dialects. It is possible to encounter such words in Kazakh language. Therefore, we will try to explain some words that are not used in literary language except idioms by taking some Kazakh idioms into consideration with the help of Turkic dialects.

Keywords: Kazakh language, the historical Turkish languages, modern Turkic languages, idioms, archaic words.

¹Awır “değerli”; eli “parmak”; koñsı “komşu”; şeruw “asker”; ulıs “ulus” sözcükleri üzerine

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı (Doktora öğrencisi). İzmir-Türkiye. marlenadilov88@gmail.com

Giriş

Çalışmamızın asıl kısmına geçmeden önce eskicilik terimi üzerinde duralım. Terimin anlamı Türkçe Sözlük'te iki şekilde verilmiştir, Fransızca *archaisme* sözcüğünün alıntılanması olan *arkaizm*'e şöyle bir anlam yüklenmiştir: “2. ed. Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan eski söz veya deyim” [20, 153]. Sözcüğün ikinci anlamı ise “Kullanıldığı çağdan daha eski bir çağdan kalma bir biçimin, bir yapının özelliği” olarak açıklanmıştır [20, 153]. Zeynep Korkmaz'a göre eskilik kavramı daha çok kelimenin kullanımdan düşmesi ile ilgilidir: “Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihi devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller” olarak tanımlar [18, 55]. Berke Vardar ise, Açıklamalı Dil Bilim Terimleri Sözlüğü'nde “eski biçim”, “eskilik” maddeleri başlığı altında “kullanımdan düşmüş bulunan sözlüksel birim, söz dizimsel olgu vb” biçiminde tanımlamıştır [25, 93]. Mehmet Ölmez ise arkaizmle ilgili olarak “Bir dilde Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra, sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır” şeklinde bir açıklamada bulunur [19, 136]. Gürer Gülsevin, arkaik kavramı üzerine başkaca bir açıklama yapmıştır: “Arkaik (eskicil) unsurlar meselesinde şu gerçek gözden uzak tutulmamalı ve akıldan çıkarılmamalıdır: “Eski şekli devam ettirmek, korumak” başka bir şeydir, “eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamak” başka bir şeydir [11, 3].

Yukarıda giriş olarak eskicilik terimi üzerine bazı tanımları verdikten sonra, eskicil unsurlar nerede korunuyor olduğundan söz edelim. Bir dilin tarihinin ortaya çıkarılmasında o dilin arkaik unsurlarının incelenip bilimsel alana sunulması gereklidir. Arkaik unsurlar daha çok kalıplaşmış sözlerde; atasözü, deyim ve ikilemelerle türküler, ninniler, maniler, bilmecele içinde korunur. Bunlar arkaik dil unsurları bakımından eşsiz birer kaynaktır. Çünkü bunlar çoğunlukla ne zaman oluştuğu bilinmeyen ve kuşaktan kuşağa aktararak yaşatılan dil ürünleridir. Bu dil ürünlerinin sosyal ve kültürel pek çok yönlerinin olmasının yanında bir de oluştuğu zamana ait bazı kelimeleri ve gramerlik unsurları koruyarak geleceğe aktarma özellikleri vardır. Bir kısım söz ve yapılar, zaman içerisinde çeşitli sebeplerle günlük dilin kullanım alanından çıksa da bu yapılar yaşmaya devam ederler. İşte bu sebeple kalıplaşmış yapılar arkaik dilbilimsel malzeme bakımından incelenmeye değerdir ve bunlarda bulunan eski unsurları araştırmak çok önemlidir. Bu makalede kalıplaşmış yapılardan deyimlerdeki eskicil sözcükler üzerinde durulacaktır. Kazak deyimlerinden

bazı örnekleri göz önünde tutarak, tek başına anlamı anlaşılamayan, deyimler dışında edebî dilde kullanılmayan bazı eskicil sözcükler açıklanmaya çalışılacaktır.

Bir örnek: Kazak Türkçesinde *mıyık* “bıyık” sözcüğü; *mıyığınan küluw* “bıyık altından gülmek” [16, 516] deyiminde geçer. Kazak edebî dilinde *mıyık* kelimesi yoktur, onun yerine *murt* sözcüğü aktiftir. Deyimdeki *mıyık* sözcüğü başka sözlerle birleşemez, sadece bu deyimde geçer. *Mıyığınan küluw* deyiminin *murtınan küluw*, *murt astınan küluw* “bıyık altından gülmek” [16, 516] varyantları da vardır. Tarihî Türk lehçelerine bakıldığında kelimenin Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde *bıdık>bıdık* “bıyık” olduğu görülür. Hatta çağdaş Türk lehçelerinde de Eski Türkçe *bıdık* sözcüğü yaygındır, Azerbaycanca *bıg*, Türkiye Türkçesi *bıyık*, Yakutça *bitik*, Başkurt ve Tatarca *mıyık* vs. Kazak Türkçesinde ise yukarıda bahsettiğimiz gibi bu sözcük sadece deyimde korunmuştur. Tek başına iken bir anlamı olmayan ve sadece bu deyimde geçen “*bıdık/mıyık*” eskicil kelimesinin anlamını tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarından çıkartabiliriz.

Çalışılacak yöntem şudur: İ. Kenesbayev’in *Kazak Tilinin Frazeologiyalık Sözdigi* adlı Kazakça deyimler sözlüğü temel alınarak kitapta yer alan deyimdeki kelimeler sırayla taranmıştır. Bu makalede ise önemli olarak gördüğümüz sadece 5 örnek üzerinde duracağız. Onlar *awır* “değerli”; *eli* “parmak (el)”; *koşısı* “komşu”; *şeruw* “asker (çeri)”; *ulus* “ulus” sözcükleri. Söz konusu kelimelerin aktif olarak kullanılıp kullanılmadığı çağdaş Kazak dili sözlükleri yardımıyla tespit edilmiştir, çağdaş Kazak dili sözlüklerinde yer almayan; yer alıyor olsa bile aktif olarak kullanılmayan kelimeler tarihî metinler/sözlükler yardımıyla ortaya çıkartılmıştır. Bununla birlikte çağdaş Türk lehçeleri söz varlığına da başvurulmuştur, çünkü bir lehçede aktif olmayan herhangi bir sözü başka bir lehçenin deyimlerinde, atasözlerinde, ikilemelerinde, ağızlarında bulmak mümkündür.

İnceleme:

Awır “Değerli, kıymetli”:

Ƙız awır ma, tuz awır ma “Ƙız mı değerli, tuz mu değerli” [2, 88].

Awır kelimesi “değerli” anlamında atasözünde de korunmuştur:

Ƙonak Ƙongan jerine awır, tas tüsken jerine awır “Misafir oturduğu yerde değerli, taş düştüğü yerde ağır” [2, 245].

Kazak edebî dili sözlüğü ve Kazak dilinin izahlı sözlüğünde *awır* kelimesinin “değerli, kıymetli” anlamı kaydedilmemiştir [17, 221; 12, 74], çünkü Kazakçada *awır* kelimesi “ağırlık” ile kayıtlıdır, “değerli” anlamında kullanılmaz. Ancak deyimdeki *awır* kelimesi ağırlıkla ilgili değil, “kıymetli, değerli” anlamında kullanılmıştır. Onun için eskicil kelime olarak değerlendirilmiştir.

Kelimenin mecazi/soyut anlamlar kazanmasına Clauson’da açık bir şekilde değinilmiştir: “*ağır’dan soyut (ve somut isim); eski dönemde genellikle mecazi anlamda “saygı, hürmet”* [7, 93].

Bu kelime, “saygı, hürmet” anlamıyla ilk olarak tarihî Türk lehçelerinden Köktürkçede *agir* olarak karşımıza çıkmaktadır (BK D2; BK G15) [4, 159]; Eski Uygurcada *agir* “2. sanlı, saygıdeğer, şerefli, itibarlı” [5, 7].

Karahanlı Türkçesi eserlerinden Kutadgu Bilig’de söz konusu kelime ve türevleri *agir* “değerli, kıymetli, önemli” (KB.I.902); *agırla-* “ağırlamak, değer vermek, ikramda bulunmak”; *agırlık* “hürmet, ikram, itibar, saygı” anlamlarında çok yerde geçmektedir [1, 9]. Dîvânü Lugati’t-Türk’te *agir* “pahalı” (DLT 38/25); *agırlıg* “itibarlı” (DLT 34/21); *agırlık* “ikram, ağırlayış” (DLT 70/56) [9, 543] gibi farklı şekillerde geçmektedir.

Harezm Türkçesi eserlerinden Mukaddimetü’l-Edeb’de *agırlamak* “saygı, hürmet”; *agırla-* “saygı göstermek” (ME 32-7) [24, 84]; Nehcü’l-Ferâdis’te *agir* “değer, paha” (NF.97.16) ve bu isimden türemiş *agırla-* fiili “hürmet etmek; ululamak” (NF.60.11) [3, 7] vardır.

Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde *agir* kelimesi birkaç farklı anlamda kullanılmıştır. Bu anlamlar arasında *agir* “üstün, tercih edilir, değerli; şan, şeref, şöret”; *agir kel-* “üstün olmak, tercih edilmek”; *agırla-* ağırlamak, hürmet etmek; *agırlıg* “değerli, kıymetli” biçimleri mevcuttur [22, 3].

Tarama sözlüğünde kelime *agırla-* “saygı göstermek, ululamak”; *agırlık* “ağır, değerli; başlık parası”; *agırlıklı* “sayın, saygıdeğer, değerli” anlamlarında kullanılmıştır [8, 3]. Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Dede Korkut Hikâyeleri’nde *agırlık* “hürmet, izaz, ikram, ağırlama” (DKK 294/8), *agırla-* “ağırlamak” (DKK 7-9) [10, 5];

Çağdaş Türk lehçelerinde *ağır*, *ağır-la-* kelimelerinin “saygı, değer; saygı göstermek, değer vermek” anlamlarında görünmesi yaygın değildir. Ancak Oğuz lehçelerinde bu anlamlarıyla kullanılmaktadır:

Azerbaycan Türkçesinde *agir* (18) mec. “çok pahalı”; *agırla-* “(misafire) ihtimam göstermek, büyük hürmetle misafir etmek”; Türkiye Türkçesinde de *ağır* kelimesi mecazî anlamda sıfat olarak “kıymetli, değerli” anlamında kullanılmaktadır; “*ağır misafir*” gibi. Büyük Türkçe

Sözlükte *ağır* mec. (6) “değeri çok olan, gösterişli” anlamında geçmektedir; *ağırla-* “konuğa saygı göstererek onun her türlü rahatını, ihtiyacını sağlamak, ikram etmek, izaz etmek”.

Oğuz lehçelerinden başka lehçelerde *ağır* kelimesinin “değerli” anlamında kullanıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Eli “Parmak genişliği kadar (ölçüm)”:

1. *Eki eli ajıramaydı/eki eli uzamaydı* “Her zaman birlikte olmak (kelimesi kelimesine: iki parmak kadar uzaklığına bile ayrılamaz)” [16, 201]. Türkiye Türkçesindeki *et turnaktan ayrılmaz* (akrabalık bağı vb. durumlarda) deyimini anlam açısından bu deyim benzemektedir.

2. *Kazanınıñ kaspagı bes eli* “Şapşal, beceriksiz (kelimesi kelimesine: kazanının dibi beş parmak (kadar) (kir, yağ vb.)” [16, 393].

3. *Şınaşak eli* (halk ölçümü) “At kazısının¹ ölçümü, serçe parmağı büyüklüğünde” [15, 317].

4. *Awzınan bir eli tastamadı* “Hep birisi hakkında konuşmak, övmek” [16, 83].

“Parmak genişliği” anlamındaki *eli* kelimesi bazı Kazak atasözlerinde de korunmuştur:

Bir eli awızga eki eli kakkak “Bir parmak (kadar) ağıza, iki parmak (kadar) kapak (koymak gerek)” [2, 216];

Egiz laktı eşkige eki eli maydı kim bersin “İkiz oğlaklı keçiye iki parmak (kadar) yağı kim versin” [2, 150].

Elig kelimesi hakkında Clauson şu açıklama yapmıştır: “*Elig*, “el, önkol” bazı çağdaş Türk dillerinde “*parmak genişliği*” gibi bazı genişlemiş anlamlarla yaşamakta. Orta dönemde bazı lehçelerde *el’e* kısalmış ve bazı lehçelerde “el” anlamında *kol* kelimesiyle yer değiştirmiştir [7, 140].

Kazak edebî dilinde “el, kol” anlamında *el* kelimesi yoktur. Ancak *eli* biçimi “bir parmağın genişliği kadar (ölçü)” [17: 249] olarak açıklanmıştır. Deyim ve atasözlerinde görülen *eli* “parmak” (Kazakçada kelime sonundaki “g” sesi eriyip *eli* olmuştur) kelimesi tarihî Türk lehçelerindeki *elig* “el” ve Türkiye Türkçesindeki *el* kelimesiyle ilgilidir.

“*EP*”i ifade etmek üzere tarihî dönem Türk lehçelerinden Köktürkçede *elig* “el” (KT D32, KT D38) [21, 138]; Eski Uygurca’da *elig* “el; elli” [5, 71] kelimeleri kullanılmıştır.

¹Kazaklardaki at kazısının halk ölçümünü şöyle sıralayabiliriz: 1. pışak sırtı “bıçak kalınlığı kadar”; 2. şınaşak eli “serçe parmağı büyüklüğünde”; 3. barmak “bir parmak kadar”; 4. eki eli “iki parmak kadar”; 5. üş eli “üç parmak kadar”; 6. tört eli “dört parmak kadar”; 7. taban eli “bir el büyüklüğünde”; 8. sınık süyem; süyem “kariştan biraz küçük”; 9. karıs “kariş kadar”; 10. şıntak “dirsek kadar”.

Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'te elig* “el” (DLT 32/19) [9, 637];

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb'de elig* “el” (ME 109-6) [24, 118];

Kıpçak eserlerinde *el* “el (organ)” [22, 71];

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Dede Korkut Kitabı'nda el* “el” (DKK 15-3) [10, 103].

Çağdaş Türk lehçelerinde:

Türkiye Türkçesinde *el* “kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü”; Azerbaycan Türkçesinde *el* “ay.”; *el-gol* “eller ve kollar”; Türkmencede *el* “ay.”;

Karaçay-Malkarcada *eli* “parmak genişliği (ölçüm)”: *eki eli ini tıy* “iki parmak ağzından kötü söz çıkmasın”; Kumukçada *el çekmek* “el çekmek, vaz geçmek”;

Altaycada *elü* “parmak genişliği”: *iki elü kir* “iki parmak kir”; Yakutçada *el* “el”.

Görüldüğü üzere, tarihî Türk lehçelerinde “el” anlamında kullanılan *elig* kelimesi çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz lehçelerinde “el” anlamında *el* biçimi kullanılırken, Kıpçak lehçelerinin bazılarında ve Altaycada “parmak genişliği” anlamında *eli/elü* biçimi kullanılmaktadır. Kumukçada ise *el çekmek* deyimindeki *el* kelimesi “el” anlamında korunmuştur.

Koñsı “Komşu”:

1. *Koñsı kondı* (tar.) “Fakir olanların zenginlere yaklaşıp yerleşmesi” [15, 193].

2. *Koñsı kondı* “Komşu olmak” [15, 193].

Koñsı kelimesi atasözünde de korunmuştur:

Ottı şukılagan öşirer, koñsını şukılagan köşirer “Ateşi karıştıran söndürür, komşuyu karıştıran göçürür” [17, 48].

Kazakçada *koñsı* kelimesinin kullanım alanı oldukça dardır, kelime, bunun gibi deyimlerde korunmuştur. Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde *koñsı* kelimesi eskicil bir kelime olarak gösterilmiştir [13, 260].

Çağdaş Kazakçada “komşu” anlamında *körşi* kelimesi aktiftir, fakat Türk lehçelerinde *koñsı* kelimesi ile sıkça rastlarız:

Eski Uygurcada *koñsı* “komşu” [5, 181];

Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* kelime *Oğuzca* olarak geçer: *koñsı* “komşu (Oğuzca)”, aynı anlamda kelimenin metatezli şekli olan *koşnı* biçimi de vardır: *koşnı* “komşu” (DLT 219/188) [9, 728, 731]; Kutadgu Bilig’de *koşnı* “komşu” (KB 140) [1, 272];

Harezm Türkçesi eserlerinden Mukaddimetü'l-Edeb'de *koñsu* “komşu” (ME 113-1) [24, 147]; Nehcü'l-Ferâdis'te *koñsu* “komşu” (NF 163-7) [3, 254];

Tarihî Kıpçakça metinlerinde *koñsu/koñsu/koñsu* “komşu” [22, 153]; Çağatayca eserlerden Senglah Lugati'nde *koşnu* (Seng.288v/13) [7, 69];

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Dede Korkut Kitabı'nda *koñsu/koñsu* “komşu” (DKK 9-1) [10, 189].

Koñsu kelimesi çağdaş Türk lehçelerinde başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere, Kıpçak ve Uygur lehçelerinde de yaşamaktadır:

Türkiye Türkçesinde *komşu* “konutları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad; sınır ortaklığı bulunan, mücavir” ; Anadolu ağızlarında *koñsu* “komşu”; Azerbaycan Türkçesinde *goñsu* “ay.”; Türkmencede *goñsu* “ay.”;

Uygurcada *xoşna* “komşu”; *xolum-xoşnilar* “komşular”; Özbekcede *koñni* “ay.”;

Kırgızcada *koñsu* “komşu; (tar.) “iktisatça zengine bağlı olan fakir komşu”; Karakalpakçada *koñsu* “komşu”; Nogaycada *koñsu* “ay.”; Karaçay-Malkarcada *koñsu* “ay.”; Karaycada *koñsu* “ay.”

Şeruw/şerik “Asker, ordu”:

1. *Şeruw kol (esk)* “Askeri sefere çıkan çok sayıdaki asker” [16, 761; 17, 346].

2. *Awır şerik (esk)* “Çok asker, sayısız asker, büyük ordu” [17, 225].

2. *Şeruw tarttı* “Askeri sefere çıkmak, saldırı yapmaya çıkmak; saf oluşturup yürüyüş yapmak” [16, 761; 17, 346].

Kazakça bir atasözü:

Agayınıñ köp bolsa ulı şerik kolmen teñ “Kardeşlerin çok olursa büyük bir orduya denktir” [17, 346].

Clauson, kelime üzerine şu açıklama yapmıştır: “*Orijinalinde “savaş düzeninde tertip edilmiş askerî birlik, ordu”dan çok daha sınırlı bir anlamda, aslında sü, idi. Fakat sü, kullanım dışı olmaya başladığında daha genel olarak “ordu, askerî birlik” vs. için kullanıldı. Kaşgarlı'nınçer'den türetmesi şekil bakımından imkânsız. Moğolcada eski bir alıntı kelime; küçük ses değişiklikleriyle bütün modern şivelerde yaşıyor, fakat şimdi Güney ve Kuzeybatı şivelerinde kullanım dışı*” [7, 428]. Türkolojideki genel kanaat kelimenin *çer-* “savaşmak” kökünden geldiğidir.

Kazak edebî dili sözlüğünde “askeri sefere çıkan çok sayıdaki asker; asker, savaşçı; silahlı asker” anlamındaki *şeruw kol* ve *şerik* kelimelerinin

eskicil olduğu belirtirmiştir [17, 346]. Kazak dilinin kısa etimolojik sözlüğünde *şeruw* kelimesinin tek başına kullanılmıyor olduğu ve kelimenin *şeruw tarttı*, *şeruw kol* gibi deyimlerde korunuyor olduğu belirtirmiştir [14, 221]. Ancak Kazakçada *şeruw* kelimesi yeni terim olarak “tören alayındaki sıraya girmiş, saf oluşturmuş asker” [12, 914] anlamında kullanılmaya başlamıştır. Kelimenin “asker, ordu” anlamı eskicidir [17, 346; 12, 914]. Kazakçada “asker”i ifade etmek için aktif olarak kullanılan kelimeler, *äsker* ve *javinger* kelimeleridir.

Çerik kelimesi, ilk olarak tarihî Türk lehçelerinden Orhon yazıtlarında *çerig* “asker” (KÇ 9) [4, 169] geçer; Eski Uygurcada *çerig* “asker, çeri, ordu” [5, 61];

Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'te çerig* kelimesi ile ilgili şu açıklama vardır: “savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş” (DLT 74/62) [9, 619]; *Kutadgu Bilig'te çerig* “asker, ordu” (KB 38) [1, 128].

Harezm Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb'de çerig* “asker, ordu” (ME 159-5) [24, 111]; *Nehcü'l-Ferâdis'te çerig* “asker, ordu” (NF.16-14) [3, 101];

Kıpçak sahasında kelime sonundaki “g”nin düşmüş şekilleri de mevcuttur: *çeri/çerig/şeri* “asker, ordu”; *çerig başı* “ordu komutanı, başkomutan” [22, 48].

Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Senglah Lugâti'nde çerik* “asker” (Seng.218v/6) [6, 57];

Tarama sözlüğünde *çeri* (çerü) “asker; savaş” [8, 53]. Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Dede Korkut Hikâyeleri'nde çeri* “asker” (DKK 283/9) [10, 72];

Moğolca *çerig* “savaşçı, asker; ordu, askeri güç, askerler” olarak geçen kelime çağdaş Türk lehçelerinden başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere, Kıpçak Uygur ve Sibiriya Türkleri lehçelerinde farklı biçimlerde yaşamaktadır:

Türkiye Türkçesinde *esk. çeri* “asker” [20, 523]; Eski kaynaklarda *çeri başı* (veya çeri beği) “asker başı” olarak kullanılır. Bu gün çeri başı “Çingenelerin başı” olarak geçer. Türkçe *çeri* sözü yalnız *yeniçeri* adında da saklanmıştır. Azerbaycan Türkçesinde *çäri (tar.)* “ordu”;

Uygurcada *çerik* “asker, savaşçı”; Özbekçede *çerik* “asker, ordu”;

Kırgızcada *çeriü* “asker (nefer), ordu; sefer (harbe gidiş)”; *çerik* “asker (er)”; Karakalpakçada *çeriv/çeriv*; Kumukçada *çeriw* esk. “ordu”; Karaçay-Malkarcada *çerig/çeriv* “asker, ordu, askeri güç”;

Tuvacada *şerig* “ordu”; Hakasçada *sirig* “asker, er; ordu”; Yakutçada *serii* “ordu”; Çuvaşçada *Šar, Šarâ* “asker, ordu”.

Türk lehçelerinin hemen hepsinde eskicil veya tarihî kelime olarak kayıtlı olan *şerig* kelimesi Çağdaş Kazakçada da *şerik* ve *şerüw* biçimlerinde eskicil kelime [17, 346] olarak varlığını sürdürmektedir. Türk lehçelerinin çoğunda kökeni Arapça olan *asker* (Kzk asker) kelimesi aktiftir.

Uls “Ulus, millet”:

1. *Uls oñ bolsın, ak mol bolsın* “Nevruz bayramında söylenen kalıplaşmış ifadedir (kelimesi kelimesine, ulus sağ olsun, ak (beyaz ürünler) bol olsun)”.

2. *Ulistuñ ulı küni* “Nevruz bayramının Kazakça adıdır (kelimesi kelimesine ulusun ulu günü)” [16, 731; 12, 859].

Uls kelimesi hakkında Clauson şu açıklamayı yapar: “*Moğolca ulus* “ulus, halk, millet; devlet, ülke, şehir, hanedan” kelimesinden ödünçlenmiştir; o da eski Türkçe *uluşa* gider [7, 152].

Kazak Türkçesinde “millet, ulus” anlamında *uls* kelimesinin fonetik varyantı olan *ult* kelimesi aktif olarak kullanılmaktadır.

Kazak edebî dili sözlüğü ve Kazak dilinin izahlı sözlüğünde *uls* kelimesinin eskicil olduğu belirtirmiş ve kelime “ulus, millet” olarak açıklanmıştır [17, 722; 12, 859]. Söz Sandık adlı eskicil kelimeler sözlüğünde de *uls* kelimesi eskicil kelime olarak verilmiştir [13, 397].

Orhon yazıtlarında *uluş* “şehir” (KT K12) [21, 181]; Eski Uyurca *uluş* “memleket, devlet, ülke” [5, 265];

Karahanlı Türkçesi eserlerinden Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *uluş* “Çiğil lehçesinde “köy”, Balasagun halkı ve Argu ülkesinden onlara tabi olanlarda “şehir” (DLT 43/29) [9, 921]; Kutadgu Bilig’de *uluş* “köy, şehir” (KB 1043) [1, 494];

Memlûk Kıpçakları eserlerinden Gülistan Tercümesi’nde *uluş* “halk, millet” (GT 33/9);

Çağatayca eserlerden Senglah Lugati’nde *ulus* (Seng.86r/26) [6, 40];

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Süheyl ü Nev-bahar’da *ulus* “halk, kavim, millet” (Süheyl.3699).

Kelime çağdaş Türk lehçelerinden başta Oğuz grubu lehçeleri olmak üzere, bütün lehçelerde farklı biçimlerde yaşamaktadır:

Türkiye Türkçesinde *ulus* “millet”; Azerbaycan Türkçesinde *ulus* (*tar.*) “el, oba, yurd, känd”; Türkmencede *ulus* (*esk.*) “büyük millet, halk”;

Uyurcada *ulus* (*tar.*) “halk; vatan”; Özbekcede *ulus* (*tar.*) “halk, devlet;

Kırgızcada *ulut* “millet”; Tuvacada *ulus* “halk, ulus, millet; insan, insanlar”; Altaycada *ulus* “millet”; Hakaşçada *ulus* “halk, ulus”; Yakutçada *uluus*.

Moğolcada *ulus* “ulus, halk, millet; devlet, ülke, şehir, hanedan”.

Kazakçada *ult* biçimi aktifken Moğolca unsur olarak görülen *ulus* biçimi ise eskicil kelime olarak varlığını sürdürmektedir.

Sonuç:

Bu makalede Türkçenin en eski yazılı ürünlerinde geçen ancak Kazak yazı dilinde artık tek başına kullanılmayan bazı eskicil sözcüklerin deyimlerde yaşadığı gösterilmiş ve adı geçen kelimelerin anlamları üzerinde durulmuştur. Kazak edebî dilinde tek başına kullanılmayan; kullanılıyor olsa bile tek başına manası anlaşılamayan ancak atasözü ve deyimlerde anlam kazanan sözcükler tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Tespit edilen eskicil sözcüklerin hangi dönemden itibaren dilimizde kullanıldığını göstermek amacıyla, bunların; Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçelerinde olup olmadıkları, bu dönemlerin eserleri veya sözlükleri taranarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Deyimlerde geçen eskicil kelimelerin çağdaş Türk lehçelerindeki durumu da gösterilmiştir.

KAYNAKLAR

1. ARAT, Reşid Rahmeti (1979), Kutadgu Bilig III İndeks (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE Yayınları, İstanbul.
2. Babalar Sözi (2010), Kazak Makal-Mätelderi, 65. cilt, Foliyant Baspası, Astana.
3. ATA, Aysu (1998), Nehcü'l-Ferâdis, C. I-III, TDK Yayınları, Ankara.
4. AYDIN, Erhan (2014), Orhon Yazıtları, Kömen Yayınları, Konya.
5. CAFEROĞLU, Ahmet (2011), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
6. CLAUSON, Gerard (1960), Sanglah, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân, London.
7. CLAUSON, Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press, London.
8. DİLÇİN, Cem (düzenl.) (1983), Yeni Tarama Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
9. ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU Ziyat (2015), Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
10. ERGİN, Muharrem (2009), Dede Korkut Kitabı, C. I-II, TDK Yayınları, Ankara.
11. GÜLSEVİN, Gürer, “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağzlarının Tespitindeki Önemi”, International Journal of SocialScience, Number, 32 , p. 1-12, Winter III 2015.
12. JANUZAKOV, Telgoja (2008), Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, Dayk Press Baspası, Almatı.

M. Adılov. Kazak Deyimlerindeki bazı eskicil Sözcükler üzerine.

13. KAYIRJAN, Kaken (2013), Söz Sandık, Kazaktın Köne Sözderi, Öner Baspası, Almatı.
14. Kazak Tiliniñ Kıskıça Etimologiyalık Sözdigi (1966), GılımBaspası, Almatı.
15. KENESBAYEV, İsmet (2007), Kazak Tiliniñ Frazelogiyalık Sözdigi, Kaz Akparat Baspası, Almatı.
16. KENESBAYEV, İsmet (2007), Frazelogiyalık Sözdik, ArısBaspası, Almatı.
17. Kazak Adebî Tiliniñ Sözdigi, XV Cilt (2011), Til Bilimi İnstitutı, Almatı.
18. KORKMAZ, Zeynep (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
19. ÖLMEZ, Mehmet, Çağataycada Eskicil Öğeler Üzerine, Mustafa Canpolat Armağanı, Ankara 2003, s. 135-142.
20. Türk Dil Kurumu (2011), Türkçe Sözlük (11. baskı), Ankara.
21. TEKİN, Talat (2010), Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara.
22. TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep (2014), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
23. YUDAHİN, K.K. (2011), Kırgız Sözlüğü (Çev. TAYMAS, Abdullah), TDK Yayınları, Ankara
24. YÜCE, Nüri (2014), Mukaddimetü'l-Edeb, TDK Yayınları, Ankara.
25. VARDAR Berke (2002), Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.

Kısaltmalar

BK: Bilge Kagan	KT: Kültegin
BS: Babalar Sözü (Kazakça Atasözü Kitabı)	KTFS: Kazak Tiliniñ Frazelogiyalık Sözdigi (Deyimler Sözlüğü)
DKK: Dede Korkut Kitabı	KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk	KTTS: Kazak Tiliniñ Tüsindirmeli Sözdigi (Kazak Dilinin İzahlı Sözlüğü)
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü	ME: Mukaddimetü'l-Edeb
FS : Frazelogiyalık Sözdik (Deyimler Sözlüğü)	NF: Nehcü'l-Ferâdis
KB: Kutadgu Bilig	Seng.: Senglah Lugâti
KÇ: Kuli-Çor	TS: Türkçe Sözlük
KE: Kıssasü'l-Enbiyâ	
KETS: Kazak Edebî Tiliniñ Sözdigi (Derleme Sözlüğü)	